

TEMETKEZÉSI SZOKÁSOK BÉKÉS MEGYE REFORMÁTUS TELEPÜLÉSEIN (FÜZESGYARMAT, GYOMA)

- Cs. Szabó István -

A címben jelzett területen az 1981-1986-os években végeztem gyűjtőmunkát terepen temetők, temetkezési szokások, sírjelek tárgykörében. A Békés Megyei Múzeumok Igazgatósága kiadásában 2008-ban megjelent munkám¹ szerves része e dolgozat. Jelentős különbség azonban közöttük, hogy míg a temetők, sírjelek tárgykörében igyekeztem minden bejárt településen a teljes anyagot összegyűjteni, e tanulmányom tárgyát tekintve részletesebben Füzesgyarmaton és Gyomán állt módomban gyűjtésem ideje alatt több adatközlővel beszélgetni, s az emlékezetükben megőrzött, illetve még élő temetkezési szokásokat rögzíteni.² Gyoma esetében még egyházi, illetve közlevéltári iratokból is lehetséges volt a tárgyra vonatkozó történeti anyagot feltárni. Számos mozzanatot rögzített a kiváló szentesi református prédikátor, a vésztői születésű Kis Bálint temetkezési szokásokból is, bizonyítandó, mily szívósan tartották magukat e rituálék egészen a hatalmi adminisztráció beavatkozásáig. Mindannak ellenére, hogy a református egyház számos alkalommal tiltó rendelkezéseket hozott az elmúlt évszázadok folyamán a temetkezési szokások némely eseménye ellen (pl. erélyesen tiltakozott az egyház a hívek anyagi erejét jóval meghaladó temetési pompa, s a nemegyszer mulatozásba, sőt táncba torkolló halotti torok megtartása ellen).

A dolgozatban szó esik: a halál előjeleiről, a halott körüli teendőkről, az öltöztetésről, a halott bejelentéséről, a koporsórendelésről, híradásról-harangozásról, a koporsóba tételről, a ravatalozásról, virrasztásról-siratásról, a temetésről, valamint a halotti torról. Jelentős változást jelentett a szokások elhalványulását eredményező, az 1960-as évek elején hozott szigorú adminisztratív közigazgatási rendeletek végrehajtása. Ravatalozókat építettek, megszüntették a háztól való temetést, a lakosok jelentős száma kórházakban hunyt el. Kihatással voltak mindezek a következőkre: elmaradt a halottas háznál, a „szomorú feleknél” tett részvéltáogatás; a virrasztás; kiveszett a kollektív éneklés; a halotti énekek; közösségi „előénekesek” már nem adták át tudásukat a következő nemzedéknek. Megszűnt a háztól a temetőig tartó temetési menet, illetve a háztól a templomig s onnan a temetőig tartó gyászmenet. Változás történt a halottakról történő jeladás-harangozás idejében, módjában. Érdekeség viszont, hogy bővült a már szűkebb körben megtartott temetés utáni családi összejövetel – a halotti tor módosult változata – étel-italválasztéka. Néhány helyen tágult a „tisztelőből meghívottak” köre (távoli barátok, munkatársak, egyetemi évfolyamtársak).

1990 óta ugyan többen kérnek elhunyt hozzátartozóiknak egyházi szertartást, de mégis nagyobb számban temettetnek úgynevezett „polgári-társadalmi” szertartással.

Írott forrásokból is kiderült, hogy már az elmúlt századokban is „erősen felüli” anyagi gondokat okozott a halottak tisztességes „eltakarítása”. Éppen ezért a 19. század második felében minden településen igyekezett az egyház és az elöljáróság közösen rábírní a lakosságot temetkezési segélyegyletek létrehozására. A segélyegyletek a befizetett tagsági díjakból képesek voltak igen előnyös feltételekkel kölcsönt adni az erre rászoruló lakosoknak. Úgy ítélem meg, hogy a 20. század utolsó harmadának kezdetén még élő vagy emlékezetben lévő temetkezési szokások összevetése a 19. században leírt s nyomtatásban is megjelent szokásokkal, hasznos lehet vizsgálódásunk szempontjából. Erre kiválóan alkalmasnak mutatkozott Kis Bálint szentesi református prédikátor 1836-ban (reprint 1992), illetve Osvát Pál csendbiztos, jogász, helytörténész 1875-ben megjelent munkája.

Kis Bálint írja a temetkezési szokásokról: „*A lelkipásztor kötelessége a halottak nagyobb tisztességgel való eltemetése. Mikor valaki megholt, állát felkötötték, szemeit befogták,*

¹ CS. SZABÓ 2008.

² Célunk az elhangzottak minél hívebb tolmácsolása, ezért azok leírásánál a kiejtést követtük, rögzítve a nyelvjárási (illetve régies) alakokat, amelyek helyenként eltérnek a mai helyesírásunktól.

megmosták, megfűsülték, a szakállát leberetválták, annak utána felöltöztették”, a szegényebb sorsút fehér ingbe, gatyába, a tehetősebbet valamely „inneplő ruhájába, leginkább fehérbe, ... némelyek violaszin vagy gyöngyszin hosszú papi dolmányt is varrattak, amilyenben semmi ivadékja sem járt, a lábára strimflit (azaz harisnyát), a fejibe pedig, hogy náthát ne kapjon hálósüveget húztak (e megjegyzés csupán némi élcelődés prédikátor uram részéről – Cs. Sz. I.).” Az asszonyoknak főkötőt tettek a fejükre, két kezüket a mellükön összetéve pántlikával összekötötték „... a halál kötelékének jeléül”. Ilyen módon a halottat „kinyújtóztatták hanyatt, lábbal az ajtó felé valamely ágyra, vagy padra, itt volt amíg a koporsó el nem készült, azután abba fektették. A koporsó aljába derékalj helyett az asztalosok gyaluforgácsot tettek”. A feje alatt lévő „vánkosába pedig csombort (bors csombor – *Satureja hortensis* L., erdei csombor – *Satureja villosa*, csombor menta – *Menta pulegium*), székfűvet (*Matricaria chamomilla*), istenfűt (*Artemisia Abrotanum* L., *Artemisia Absinthium*), vagy más jószagú fűvet tettek”. Betakarták egy lepedővel, mely „szemfedélnek neveztetett”. Ennek szélét a koporsóból hagyták kilógni, melyre körül csipkét vagy fodrot varrtak, s „bokros pántlikák voltak reá kötve, hogy lássák az élők, hogy milyen szép szemfedele volt”. A koporsót kívülről feketére vagy hamuszínűre festették, s ráírták az elhunyt nevét, életkorát. A tehetősebbek fekete gyolccsal vagy fekete tafotával (vászonkötésű, fényes, sima felületű, nehezített selyemkelme) behúzták a koporsót, s „fényes szegekkel ki volt verve”. Míg ezek így elkészültek, „bejelentődött a halott”, s azután vagy a prédikátor vagy az iskolarektor által „béiratott a halottak laistromába, halálának napja, neve, betegsége, temetése ideje, és módja, valamint a béjelentőnek a neve”. Ha a törvényben előírt negyvennyolc óra előtt akarták eltemetni, „ha csak már meg nem fakadt”, vagy valami „contagiosus (ragályos, fertőző betegség) nyavalyába nem holt meg, minémű a vereshimlő, vérhas, rüh, vénusi nyavalya (nemi betegség), az orvostól vagy az előljárótól bizonyosságot kellett hozni, hogy valóban megholt, s úgy engedődött meg a 24 óra utáni temetés”. A temetésnek háromféle módja volt: 1. „énekzsós”: a kántor elment a halottasházhoz, vagy valamelyik tanító „egynehány iskolás gyerekekkel”; miután „jel adódván harangozás által”, kivitték a koporsót a ház elé; „a szomorú felek” körülállták vagy „ráborulván egynehány verset elénekkeltek”; ezután a holtat „felvették”, s kivitték a temetőbe; útközben a kántor s a gyermekek énekelték egy-egy verset; a temetőben pedig mindaddig énekelték, „míg a sir bé nem hányódott földdel”. Az eltemetés végén „némely helyeken szokásban volt, kivált a Békés megyei részekben”, hogy a szomorú felek részéről a „funerátor (halottbejelentő, a halott tisztességes eltakarítását intéző személy) megköszönte s tisztességtételt a jelenvoltaknak, ezeknek nevekben pedig a kántor vagy a rektor (igazgató-tanító) kijelentette, hogy óhajtottak volna örvendetesebb dologban szolgálni, de ezt iszreettel teljesítették, kívánt a szomorodottaknak vigasztalást, a többeknek pedig békességes életet, s annak idejiben boldog halált”. Ezek után eloszlottak. Temetés után a „sírások” s az atyafiak (rokonság) a halottas torba meghívattak, melyre a „tehetősebbek, mint valamely lakodalomra, marhát szoktak levágni s némelyek bu elfelejtésére nem csak jól laktak, hanem meg is ittasodtak.” 2. „prédikációs” és 3. „búcsúztatós” temetés: előbb éneklés után, „halotti imádság, prédikáció tartatott”, mely „bérekesztetett a megholt élete leírásával, a hozzá tartozó szerelmesinek előszámlálásával, a tőle elmaradók vigasztalásával, s végre a megholtak örök nyugalom s boldog feltámadás kívánásával. Ezután mondattak búcsúztató versek, melyek Geleji (Katona István erdélyi református püspök 1646. június 10-ei szatmár-németi nemzeti zsinaton általa szerkesztett Egyházi Törvénykönyvben – »Canonok«-ban – fogadták el) canonjaiba Rytmiculi Nugacesnek (ütemes hívságok) neveztetnek. Ezen versekben először valamely locus communis (közönséges bibliai hely) vetődik fel – s ez alkalmaztatik az elhunytira.” Régebben énekkel mondta el ezekete a kántor, mára már (1830-as évek) szóban mondja el a rektor. Mindezek után a „megholt képiben (nevében) egyenként végbucsu vevődik az atyafiaktól, boldog élet, boldog halál, s idvesség kíváztatik nékik”.³

³ KIS 1992. 201-202. A zárójelben közöltek a szerző, Cs. Szabó István megjegyzései.

A „Sárréti járás”-ban a halálesetről előbb „*tisztes ember hirt ad*”, ezt követi a harangozással való „*jeladás*”. A halotthoz közelálló gondoskodnak temetkezési eszközökről, torról, de „*hivatlanul is megjelennek a háznál bátyáuram, nénémasszony...*”, s mindent megtesznek a „*háziak könnyebbségére*”. Virrasztáskor a 90. zsoltárt éneklük, majd a „*kulacs bor sorba járván éppen úgy elidőznek mintha lakodalomba volnának...*”. A „*felsőbbség rendelte 48 óra múltán*” eljön a temetés ideje. A rektortanító 8-10 esztendő gyermekekkel elmegy a „*szomorúházhoz*”, s ott „*néhány lélekhez szóló, lélekhez ható vers elhangzása után*” leszegezik a koporsót, s kihozzák a ház elé. Egy ének eléneklése után elindul a menet a temetőbe. Egy ember elől viszi a fejfát, őt körülveszik apákkal ellátott sírásók, utánuk viszi négy ember a koporsót, kiket hajadonfőtt követnek a rokonok, hozzátartozók. Őket követik a „*folyton-folyvást éneklő gyerekek a rektorral*” s a „*halottas emberrel*”, majd a „*tisztelgők kisebb-nagyobb tömege*” következik. Sáros időben „*mindnyájan szekereken szállítatnak*”. A koporsót felviszik a templom elé, illetve a templomba. A templomban vagy a templom előtt letett koporsó mellett rövid éneklés, imádság, majd a lelkész által elmondott, a halott életéhez „*alkalmazott erkölcsi tanítás*” hangzik el, befejezésül rövid éneklés „*alkalmaztatik*”. Innen a temetőbe mennek. „*Szokás szentbeszéd közben alkalmaztatás címe alatt a halott címjét (társadalmi, közéletbeli beosztását, hivatalát), nevét, származását, vérrokonait, jelesebb tulajdonságait elősorolni*”. Némely helyen a rektor által versbe szedett „*bucsuztató*” is elhangzik. A temetőben a koporsó sírba eresztésekor a kántor éneke – „*Már odaérek, honnan testem vettem...*” – mindaddig hangzik, „*míg az utolsó kapa föld egyengetése végbement*”. Ezután a rektor kíván békés megnyugvást s egykoron „*vidám feltámadást*”. Majd a „*halottas ember*” kér szót, s nagyon „*cirkonyás nyelvezettel „megköszöni a „szomorú tisztességtételt”, s jelenlévőknek, „tisztelgőknek” hasonló „tisztességes eltakarítást kívánván, meghívja az egész közönséget rövid ebédre vagy vacsorára*”. Módosabbaknál egész marhát, juhot vágnak, no meg aprójószágot (aprómarhát = baromfifélet), s mellé több hordó bort adnak fel az asztalra. Közben felemlégetik az elhunyt jelesebb tetteit, kedves tárgyait, az idősebbek éneklük a 90. zsoltárt, sőt „... *poharazás közben megesik, hogy egynémelyik világi dalt kezd*”.⁴

A halál előjelei

Csökmön úgy tudják: „*a kuvikmadár a halál hírmondója*”⁵ (Athene noctuakuvik).

Füzesgyarmaton „*ha a kutya vonyít, halált jelent. Babonás vót a níp kérem szépen, például aszonták, hogy a kísértetet csak a ló látta meg.*”⁶

Gyomán „*idős emberektől hallottunk ilyesmit, ilyen-olyan babonaságokat, azok még hittek is benne. Esővel álmodni közeli hozzátartozó halálát jelent, ez leginkább beteljesedett. Ha valaki halottal álmodik, esőt jelent. Ha a kutya annál a háznál tutul-vonyíkol, ahun nagy beteg van, az nemsokára meghal. Ez igaz is lehet hajja, mer’ mikor ídesapám haldoklott, az öreg komondor Hattyú kutyánk úgy vonyíkol, mint a fába szorult fűreg. Ha a kutyája vonyíkol valakinek, ahun nincsen beteg, akkor a közelbe’ haldoklik valaki, vagy mán meg is hótt. Ha alkonyatkor a kútgémre száll a bagoly, és ott vinnyog, kuvikkol, nagy betegséget vagy halált jelent, halálesetet a háziakra nézve. A csillaghullás is halálozást jelent, ahány csillagot lát lehullani, valahun annyi ember meghalt. Ha valaki álmában sárban, piszkos, pocsolás vízben fürdik, nagy betegséget jelent, ami halálos lehet. Ha a tyúk kukoríkol az udvaron, az halált jelent, az ilyennel úgy tettünk, hogy gyorsan levágtuk. Ha tyúk vagy csirke kukoríkol, az különösen nagy kárt jelent. Ha a vakondok a ház közelibe, tövibe dúr, vagy bedúr a szobába (földes, tapasztott, mázolt padlózat), akkor aszonták, hogy temet, a családba hamarosan halott lesz.*”⁷

⁴ OSVÁTH 1875. 43.

⁵ Kádár Dániel közlése, Csökmő.

⁶ Nagy István közlése, Füzesgyarmat.

⁷ Nagy Antal, Fekete Jánosné, Szabó Istvánné, Baráth József közlése, Gyoma.

Hiedelmek, vélekedések a halálról és a halottról

„Én hiszek Istenben, vallásos ember vagyok, de azt valahogy nem tudom elhinni, hogy ahogy vagyunk, feltámadunk. Láttam én már régi embercsontvázat, sírásás alkalmával, csak úgy szanaszíjjel, ugyan ki fogja aztat összerakni, nincs olyan hatalom.”⁸ „Az üdős emberen már, teccik tudni, láccik az, hogy készül elmenni, nem sok van hátra néki. Úgy megírik az ember, mint a gyümölcs a fán, megsárgul, oszán lehull..., ha eljön az üdő. Nincsen ennek ellenszere, bele kell ebbe nyúgodni, Isten rendelése ez.”⁹ „Sulyos beteg – nagy szót halló – idős ember betegágyánál a szomszédasszony fennhangon mondta, odafordulva a jelenlévőkhöz: »... megírt már az öreg, na! Ez az igazság!« Csapó kötelesné, mikor a fia belefűlt a Körözsbe, de a víz nem vetette fel (a község alatti holtágba) a testet, egy egész kenyeret sütött külön, s osztán azt beledobta a vízbe, hogy az majd ott megáll, ahun a test van, s úgy tessik elhinni, meg is állott, osztán onnat húzták ki csákánnyal.”¹⁰ A gyomaiak hazahozatták más határon elhunyt halottaikat, de ezzel kapcsolatban nem ismertek babonákat. „De Ozorán szolgáltam Tolna megyében legíny koromban sváb gazdánál, azok katolikusok vótak, oszt azok úgy csinálták, ha más helysígiből hoztak vót halottat, sajátjukat, baltát vagdaltak az utcaajtó meg a benti bejárati ajtó küszöbjibe, hogy elriasszák a rossz szellemet. Vihar közeledtekor is ugyanezt csinálták, csak akkor a benti ajtó, az istálló meg magtárajtó küszöbjibe vágta a baltát.” A haldoklóknak, többnek „vót utolsó kívánsága, ezt mindenkiben teljesítettik, ilyenek vótak, hogy a kedvenc ítelet megfőztik, de mire odakerült a sor, kifordult a szájából mingyán az első falat, de akkor is megkínálták véle. Idesapám, mikor haldoklott, azt kívánta, enne még eccer bográcsba főtt betyárost, meg is kapta vót. Osztán vót itten a ballai ríszén túl a Körözsön egy nagykunsági juhászember, oszt az, mikor haldoklott, aszt kirte, hogy még eccer megölelhesse, láthassa utójjára hűsleges terelő puliját.”¹¹ „A fiatal menyecskét az igen szekánt anyós állandóan egrecérozta a takarékosagra. Egy alkalommal az anyósa meg az apósa is elmentek valahova tanyázni. Szegény feje menyecske meg ojjan éhes vót, kapta-fogta magát, osztán kényyába megfőzött egy tojást. De mikor osztán ippen hozzáfogott vóna enni, hát nyílik az ucaajtó, jönnek hazafele az anyósék. Na, mit csinájjon? Hirtelen bekapta egíszbe a tojást. Igen ám, csak hogy az megakadt a torkán, nem kapott levegőt, összeesett, úgy nízett ki, mint aki meghótt. Annak rengye-móggya szerint felravatalozták, a katonaidéjít tőő fíjukat-férjít is értesítettik, de úgy tanálták, hogy nagy le van a feje a koporsóba. Nem szerették, ha a halottnak nagy le van a feje. Feltámasztották hát a fejít, két öregasszony, akik őtőszettik, közbe kigurult a tojás a torkából, s elkezdett levegő után kapkodni, felült, osztán hát feltámadt a menyecske. Erre monták, hogyhát tecchalott mese.”¹² „Az öreg Diószegi Mihály temetőcsősz mesélte, hogy két legíny a tilalmak ellenire, esténként mindig keresztül-kasul mászkált a temetőbe. Majd egy alkalommal már jó setít este ásott egy sirgödröt, csend vót, ippen abba akarta hagyni, hogy majd a padmajt korán reggel kiássa, mikor hajja, hogy jön a két legíny, nagy beszídbe vannak. Na, várjatok csak! Meglapult a gödör aljján. Mikor odairtek a legínek, egyik kérdi a másiktól, mit csinálnak itt íccaka a halottak? Az öreg Diószegi meg ráfelelte: pipálnak hé! – merthogy ippen rágyujtott előtte. A két legíny úgy megijjett, hogy futásnak erettek, de osztán soha többet nem mászkáltak a temetőbe.”¹³ Az elnöklő lelkipásztor a presbiteri gyűlés elé terjeszti, hogy „özv. ecsedi Csapó Péterné asszony kéri az egyházat, hogy boldogult férje sírjába küldjön az egyház egy ládika gyomai földet a gyomai Öreg temetőből az elhunyt szüleinek sírjáról. E kegyeletes feladattal megbizatik Oláh István úr presbiter.”¹⁴ „Amikor hazajöttem a fogságból, vót nékem egy nagyszalontai

⁸ Nagy Antal közlése, Gyoma.

⁹ Szabó Istvánné közlése, Gyoma.

¹⁰ Baráth József közlése, Gyoma.

¹¹ Baráth Sándor közlése, Gyoma.

¹² Baráth József közlése, Gyoma.

¹³ G. Nagy László közlése, Gyoma.

¹⁴ REI Gyoma, Presbiteri Ülések Jegyzőkönyve V. 1933. február 1.

születésü bajtársam, akivel nagyon jó barátságba kerültem, végig együtt vótunk véle fogságba is, meg előtte a fronton is. De hát Szalonta megint Romániáé lett, nem kaptam hírt róla más hosszú ideje. Levelet írtam néki, de bizony ídesannya válaszolt, hogy az én jó komám hazatérte után két hónapra meghótt. A levélben küldött a fija szemfedeliből egy darabkát, még mái napig is őrzöm. Ugy gondoltam, hogy maj' temessik el vélem."¹⁵

Battonyán a talált emberi koponyából itatóedényt készítenek a galamboknak, hogy ne menjenek széjjel.¹⁶ A békési paraszt, ha a szántóföldön emberi koponyát talál, lefűrészezi a felső részét, s galambitátónak használja, hogy a galambok el ne szálljanak, el ne vaduljanak a háztól. Ugyanitt úgy tudják, hogy aki sírban talált koponyából iszik, örökre elmegy a kedve a részegeskedéstől.¹⁷

A temetőről valamiféle „tisztátalan hely” fogalomképzet volt észrevehető beszélgetéseim alkalmával. Az egész vizsgált területen észleltem, hogy a temetők árkába, de be a temetőbe is, különösen az elhagyott részekbe kutya-, macska-, baromfitetemeket dobtak. Láttam kutyatetetemet a szeghalmi Epreskerti temetőben sírok között, Biharnagybajomban pedig egy fiatal akácra felakasztva. Általános vélekedés szerint azért hordják oda, mert az amúgy is tisztátalan hely, és majd elviszik onnan a cigányok (mármint a kutya- és macskatetemen kívül). Érdekes módon minden adatközlőm tagadta, hogy ő vitt volna ki a temetőbe állati hullát, s bizony keményen el is ítélte ezt a tevékenységet.

A haldokló melletti és a halál beállta utáni teendők

A haldokló ágyát körülvette a család. „Olyan siratóasszony-féle” ott imádkozott, énekelt mellette. A halálán lévő nagy beteg legtöbb esetben „lehívatta a papot, és úrvacscorát vett”. A lelkész ennek végén egy könyörgő imát mondott el, s a jelenlévők közül főleg az asszonyok utánamondták. Az ima ugyan a beteg felgyógyulásáért szólt, „de hát más mindenki tutta, hogy ez más csak tiszteletből van”. Amikor szemmel láthatóan elérkezett az utolsó idő, kivették a feje alól a párnát. Általános vélemény, hogy a haldoklót közvetlen mellette nem szabad siratni, „mert akkor visszasírják, és csak tovább szenved szegény feje”. Amikor azután „kiszállott a lélek belüle. elfüggönyözték az ablakot, az órát megállították, a tükröt fekete ruhafélével, egy selyemkendővel letakarták”. Ezt a műveletet mindig nőszemély végezte. A tükröt azért takarták le, „hogy a halott ne lássa meg magát benne”. Amíg a halott a házban volt, nem gyújtottak tüzet, s ajtót, ablakot sem nyitottak. Gyomán az alsókonyhában főztek, mint mondták: „valahun csak kellett főzni”. Füzesgyarmaton a szomszédban főztek a „szomorú feleknek”.¹⁸

A halott körüli teendők

A teendőket mindenütt idős asszonyok végezték, „minden úccába vótak ilyen öregasszonyok, akik ehhez nagyon írtettek, de azt elvárták, hogy a családból valaki megkérje őket”. Voltak, akik hívás nélkül jöttek. Emlékezet szerint a bábaasszonyok is foglalkoztak „halottöltöztetéssel”. Ezek a segédkező asszonyok gyászoló fejkendőt kaptak ajándékba, s meghívták őket a halotti torba is. „A halott szemét lefoglák, de ha visszapattant, akkor 10-20 fillérest (magyar királyi váltópénz 1945 előtt fémből) tettek a szemire”. Az állat egy kendővel felkötötték, majd letették a szoba padlójára, „kinyújtóztatták”, mielőtt még kihült volna. Az állkendőt a feje alá tették a koporsóba, de volt családtag, aki megőrizte a ruhák mögött a szekrényben, mondván: „majd aztat én viszem magammal...”. A tetemet meztelenre vetkőztették, és mintegy jelképesen megmosdatták, tetőtől talpig egy vizes ruhával letörölték. A vizes ruhát betették a koporsóba, a vizet kiöntötték a ganédombra vagy az árnyékszékebe. A

¹⁵ Udvari Antal közlése, Gyoma.

¹⁶ Bencsik János közlése, Tarcál.

¹⁷ GUNDA 1989. 8-10.

¹⁸ Nagy István (Füzesgyarmat); Fekete Jánosné (Gyoma) közlése.

mosdótalat isürolták. A „*halottmosdató ruhát*” Füzesgyarmaton eltűzelték. A mezőberényi „*svábok*” ezt a mosdató rongyot, vizet az edénnyel együtt az eresz csurgójába elásták. ezután a halottat megfésülték, a férfiembert megborotválták olyan borotvával, amit mr nem sajnáltak, mert azt utána a halott feje alá tették a koporsóba. Úgyszintén a fésűt, a hajsálakkal együtt. Ha borbélyt hívtak borotválni, akkor igyekeztek a borotváját megvenni, s azt tették a koporsóba. A borotválkozási „*mellékletet – vizet, habot, szőrzetet – is a ganédombra öntötték vagy az árnyékszékbe*”.¹⁹

Öltöztetés

A „*halálra való ruhát*” kendőbe kötve őrizték, a szekrényben vagy a sublótfiókban. „*Ugy nagyjából 50-60 esztendőskortól – ha az illető beteges vót, mán elébb i a halálra való ruhát*” eltette. Ha nem volt külön halálra való ruhája, akkor betegségében életében, amíg magánál volt, rendelkezett arról, hogy melyik ruhájába kívánja az öltöztetést: „*... ezt aggyátok rám, amikor eljön az ideje...*” „*De hát minden tisztességes embernek vót egyrend ünneplő ruhája, osztán ezt atták rá a halottra.*” „*Fiatall jányra, eladósorba lévőre, na meg mán, ha jegyet is váltottak, menyasszonyi fehér ruhát attak, fejire mirtuszkoszorút.*” A jegykendőt is megőrizték az asszonyok, s azt meg a nyakába terítették. Felnőtt „*nőszemély kapott alsó-felsőneműt s kendőt a fejire, zsebkendőt a kezibe.*” A lábára „*fehér harizsnyát húztak*”, de cipőt nem. A férfiember lábára olyan „*zoknyit húztak, amilyen ippen vót*”. Fiatall legényt, kiváltképpen, aki már „*jegyet váltott*”, vőlegényi fekete ruhába öltöztették, s a gomblyukába egy mirtuszcsookrot tűztek. Kislányoknak fehér ruhát, kislegénynek „*setétkék*” ruhát adtak fel. A halottak két kezét a testtel párhuzamosan helyezték el. Az egyház igyekezett a híveket minig az egyszerűsége tanítani, szorítani, elkerülendő a költséges, a családokat nehéz anyagi helyzetbe hozó halotteltakarítást. „*A halottakat pompás, drága ruhákbaöltöztetni híjábavalóság és vétkes veszteség. Sokan vagynak, akik a halottas házhoz azért mennek, hogy lássák miképen öltöztették, vagy siratják a halottat! Jobb volna az ilyeneknek otthon maradni...*”²⁰ Ennek ellenére „*akármilyen szegény emberek vótak, igyekeztek vállalkozóval temettetni. A kőcsígekre is igyekeztek mán előre fère tenni píz, de hát ez nem nagyon sikeredett. Ha nem vót píz, kisegítette a rokonság vagy más valaki jóit lilek. Vótak ijjen temetkezési egyletek, az előljáróság igyekezett a nípét beszorítani ezekbe, hogy a temetkezési kőcsíg ne írje kiszületlenül a lakosságot*”. Az egyletek előnyös törlesztési feltételekkel adtak kölcsönt a tagoknak. Gyomán 1873-ban alakult meg az I., 1875-ben a II. és a III. Temetkezési Segélyegylet.²¹ „*A tisztességes temetésnek vannak több vagy kevesebb költségkerülő módjai. Az okosság azt hozza magával, hogy azt válasszuk, mely sokunknak legmegfelelőbb.*”²²

Az elhunyt ruháitól igyekeztek valamilyen módon minél előbb „*megszabadulni*”. Ennek többféle módja volt. Levéltári adatokból érdekes kép tárul elénk: „*Boda Mátyásné, Varga Sára panaszoja: - a rokonság ellen - noha pedig nem egy kenyéren vóltunk mégis az egész ház terhit én vittem, mégis a férjem uram halála után semmibe se tettek érdemessé a' mint szokás a' meghólt férjnek a' ruhája és 12 Váltó Forint az Özvegyet illeti... 1844. május 26.*”²³ 1844. május 28.: „*Kovács M. Jó'sef... felesége elhalálozván hátrahagyott ágy és ruhafélét közárverés útján el akarja adni...*”. 1844. május 28.: „*Néhai Getsei István Törzsök Atya elhunytá után 4 ágonn vagyunk osztályosok... ruházatja házaló tzigányoknak el adóvón jött belőle 11 Váltó Forint...*”²⁴ „*Igyekeztek minnél előbb eltakarítani a háztúl a halott holmiját, ne legyík a háznál semmije se, másnap, harmadnap a pijacon árulta az özvegy, vagy*

¹⁹ Pikó Károlyné, Hegyesi Jánosné, Zs. Nagy Károly (Füzesgyarmat); Szabó Istvánné, Gyalogh Ferencné, Baráth József (Gyoma) közlése.

²⁰ KÁDÁR 1890. 3-5.

²¹ G. Nagy László (1889-1959) tagsági könyve Cs. Szabó István magángyűjteményében.

²² Idézet a segélyegylet tankönyvének alapszabályzatából (1889). Cs. Szabó István magángyűjteménye.

²³ BML Gyoma, Nagyközségi Iratok V. 317 A. b. 4-10. Kérelmek 1781-1847.

²⁴ BML Gyoma, Nagyközségi Iratok V. 317 A. b. 4-10. Kérelmek 1781-1847.

bizományosnak adta el, rígebben vót ijjen több is, itt a Petőfi uccába is vót egy Vajda Zsuzsika.” Vagy egy másik családnál: „összátok szíjjel egymás köszt, monták a hozzátartozóknak, vagy viseltik úgy, ahogy vót, vagy fordítottak rajta, vagy meggyújtották az udvaron...”²⁵ „Hagyaték, ruha, ágynemű, házbeli bútorok árverésen el árvereztetnek...”²⁶

Halottbejelentés, koporsórendelés

Halálesetkor előre kijelölik, ki legyen a „*halottas ember*” a hozzátartozók közül. Ő azután elmegy az egyházhoz, elmondja, mi történt, mi a család kívánsága, mit akarnak, hogy elhangozzék a „*búcsúztatóban*”. Még a háznál „*összeszedi az adatokat, s átadja a tiszteletes úrnak*”. A lelkész azt átolvassa, belekérdez, hozzákérdez. Ezután átmegy a „*tanácsházára*”, (községházára), ott is bejelenti az anyakönyvvezetőnek a halálesetet. A legtöbb helyen a halálesetet követő félóra múlva bejelentik a szomorú esetet. Amennyiben éjszaka vagy késő este történt a halál, akkor másnap reggel 9 óráig mindenképp bejelentik. Füzesgyarmaton még emlékeztek arra, hogy a korabeli törvénynek megfelelően először a „*halottkémnek*” kellett bejelenteni a halálesetet. Ezt a feladatot egy megbízott „*felelős ember*” végezte. A vizsgálat után kiállította a „*halottkémi jelentést*”, s ebben meghatározta a temetés időpontját is. Majd ezzel az igazolással ment el az egyházhoz, a községházára a „*halottas ember*” (funerátor). Füzesgyarmaton ugyanő volt, aki egy családtaggal elment koporsót és kellékeket megvásárolni, megrendelni. Együttal a koszorúkat is elkészítették. 1945 előtt csak a közvetlen család rendelt koszorút, mások legfeljebb virágot vittek asírra. A halottas ember „*eljárt abbanis, hogy a fűtől való fa, lábtól való fa időben elkészüljön, s készen álljon a gyászkosci*”. Gyomán a koporsót s a kellékeket egy közeli nőrokon vagy az özvegy intézte. Ha özvegyasszony volt, akkor férfi rokon, ha özvegyember, akkor nőrokon kísérte el. Gyomán a funerátor neve „*bejáró*”, s nem volt feladata a koporsó, a kellékek vásárlása. A legtöbb helyen szokás volt a koporst előre megvásárolni, és a padláson őrizni. Benne diót vagy más magvakat tároltak. A legtöbb esetben festetlenül vették meg. A megrendelésre úgy mentek, hogy kihúztak egy nádszálat a házereszből, megmérték a halottat, s azzal mentek a koporsóshoz. Az utcán már erről a nádszálról is látták, hogy halott van például K. Nagyéknál... Az egész vidéken a gyermekek, a serdülők, a fiatalok koporsóját búzavirágkékre festették. Az idősebbeket a barna színárnyalatoktól a „*világosabb, setétebb feketéig festették be*”. Módosabb gazdáknak „*érckoporsót*” csináltattak az 1900-as évek elejétől, amely „*attól vót érckoporsó, hogyhát a deszkája ércfunirral vót bevonva, vagy bádoggal*”. Az egyik füzesgyarmati koporsós elmesélte, hogy a padláson őrzött koporsókkal viccelődtek is: „*kőcsön adom néked komám, ha elébb hálnál meg...*” Amikor az „*ügyfelek*” által behozott mérő nádszálakból összegyűlt egy pár maroknyi, a tűzre dobta. A koporsósok adtak a koporsóba faforgácsot „*derikajinak*”, meg a kispárnát is ezzel tömték ki. A derékaljnak adott forgácsot egy „*papírlapedővel*” vagy a hozzátartozó által adott „*halottaslepedővel*” letakarták.²⁷

Harangozás

Biharugrán, miután a „*funerátor*” a lelkészi hivatalba bejelentette a halálesetet, „*jelzőharangot*” húznak, s ezt meghallva jönnek a „*hívek a hirdetőhöz elolvasni, hogy ki a halott?*”. Két harangja van az egyháznak, a harmadikat elvitték a II. világháború végén. Az egyik harang 6,5, a másik 10 mázsa. A „*jelzőharang*” a nagy haranggal történik: férfi halottnaka négyszer, nőnek háromszor megszakitva. Egy-egy megszakitás között 5-5 percig szól a harang, majd a végén mindkettőt összehúzzák. A második „*jelzőharang*” a temetés

²⁵ Zs. Nagy Károly, Pikó Károlyné (Füzesgyarmat); Baráth József, Szabó Istvánné (Gyoma) közlése.

²⁶ BML Gyoma, Nagyközségi Iratok Hirdetési Jegyzőkönyv 67. k. 16. sz.

²⁷ Baráth József, Gyalogh Ferencné, Szabó Istvánné (Gyoma); Pikó Károlyné, Zs. Nagy Károly, Bálint Endre, Hegyesi Jánosné (Füzesgyarmat) közlése.

napján történik; a reggel 8 órai harangozás után öt perc szünetet tartanak, majd mindkét harang öt percig szól. Ebből tudják meg a *„hívek, hogy ma lesz a temetés”*. A temetés napján, a temetés időpontja előtt fél órával (a temetések délután 14 órakor vannak) kezdik el *„gyűlőre”* (*„gyűlőharang”*) a harangozást negyedóránál, majd öt perc szünet után elkezdik a *„beharangozást”*. Ekkor 10 percig harangoznak, melynek kezdetén elindul a lelkész a halottas házhoz. Körösnagyharsányban ezt a harangozást *„lelkészi indulónak”* nevezik. Ezután következik a *„kísérő harang”*, mely a halottas háztól a temetőbe jutásig tart. A toronyból ugyanis látta a harangozó, mikor indult el a menet. Amióta ravatalozóból temetnek, a lelkész *„beszéd”* után – amely 20 perc időtartamú – húzzák 10 percig a *„kísírőt”* (kb. ez idő alatt érnek a sírhoz) mindkét haranggal. A sírnál történik a *„végső búcsú”*. Újabban a halálesetek, temetések évfordulójára kérnek a hívek *„emlékharangot”*, mely 10 perc időtartamú mindkét haranggal. Amennyiben *„más határon hunyt el az ugrai polgár”*, húznak neki 10 perces jelzőharangot, s a temetése napján a temetés előtti *„tízpercest”*.²⁸

Csökmőn két harang van: az egyik 366, a másik 166 kg. Amikor a funerátor bejelenti a halálesetet az egyháznál, akkor *„hírharangot”* húznak a nagy haranggal: férfinek háromszor, nőnek kétszer megszakítva, a megszakítások között négy-öt percig, majd mindkét harangot összehúzzák. Hat éven aluli *„kis halottnak”* csak a kis haranggal harangoznak: fiúnak négyszer, lánynak háromszor, 5-5 perces megszakításokkal. Amióta ravatalozó van, a *„gyűlőre”*-harangot a temetés napján két haranggal húzzák 8-10 percig, amikor a lelkész elindul a parókiától. Amennyiben a *„halottas felek”* *elkérlik a tanács vagy a termelőszövetkezet hintóját, akkor 10 percig, ha gépkocsival viszik ki a lelkészt, akkor 3 percig szól a „gyűlőre”-harang.* A *„kiharangozás”* – amikor még háztól temettek, s a *„gyászolók”* lovaskocsikkal mentek a *„gyászokcsi”* után – egészen a temetőig szólt úgy negyedóránál. Most csak a ravatalozótól a sírig szól. A kiharangozás a nagyharanggal történik.²⁹

Füzesgyarmaton, amikor a halottat az egyháznál bejelentették, *„felizentek a harangozónak, hogy csendítsen”*. Ilyenkor a hívek körében elhangzott a kérdés: *„Na, ugyan kinek csendítenek?”* Gyermekkorú halottnak a kis harangot; konfirmált fiatalnak, legény vagy eladólány sorban lévőknek a középső harangot húzták meg. Mindkét esetben fiúnak kétszer rövidet, leánynak egyszer rövidet. Felnőtt férfinek, nőnek a nagy haranggal harangoztak: férfinek háromszor, nőnek kétszer rövidet. Mindegyik esetben nemenkénti harangozási rend után a megszakításokat követően összehúzták mindkét harangot negyedóránál. Szegény embernek a kis harang *„csilingelte: ringy-rongy”*; módos gazdának, asszonynak *„pompaharang”* is szólt: *„gabonája, búzája van elég, van elég”* – hangzott a mondóka. Csendítés után a temetésig nyáron reggel ötkor, déli tizenkettőkor, este hatkor *„pompáztak”*; télen reggel hat és este öt óra volt a pompázás ideje, majd mindkét harangot összehúzták negyedóránál. Amikor a két kis harangot elvitték a háborúba, csak a nagy haranggal csendítettek.³⁰

Gyomán nagy időt megélt adatközlőim emlékeztek arra, hogy az elhunyt lakhelyét *„onnét is meg lehetett tudni, hogy amerről lakott, arról-felül kitűzték a toronyablakba a fekete lobogót, s annak az ablaknak mindkét zsalugáterje ki vót tárva”*. Ugyanezt a jeladási módottapasztaltam még élő szokásként Biharugrán, Komádiban, Zsadányban, Zsákán. A harangozási rend ismertetése előtt szükségesnek ítéltam, hogy néhány levéltári forrásból bemutathassam, milyen érzékeny s állandóan visszatérő témája volt a gyülekezetnek, az egház előljáróinak a harangozás módja, rendje: *„Mind a Város, mind a’ Eklé’sia Előljáróinak jelenlétekben Előterjesztetvén a harangozás a halottakra nézve, hogy mikép tétessen a harangozás, Öregrendü halottaknak kiket Énekszóval temettetnek ugyszinte Búcsúztatóval temetendő halottak is ezekre nézve hogy mindkét harang meg huzattassék-e vagy csak az edgyik, határozás tétessen mivel ezennel több esetek történtek, hogy Énekszós halottnak*

²⁸ Kalmár János közlése, Biharugra.

²⁹ Kádár Dániel közlése, Csökmő.

³⁰ Ibrányi Sándor, Zs. Nagy Károly, Nagy Jánosné közlése, Füzesgyarmat.

mindegyik harag meghúzódot, több rendetlenség ne legyen és kiki tudhassa halottját miképp kellessék temetni s melyik harangot miképp kellessék meghuzni, elhatároztatik, hogy az öregrendü búcsúztatás de nem prédikációval temetendő halottnak, tsak a nagy harang magába húzasson meg, prédikációsnak pedig mind edjik.”³¹ „*A Harangozási szetartás szóba hozódván – Végeztetett: Ha nagy halott (tudniillik felnőtt) énekszós leendő, közbülső haranggal harangozódja ha butszutatós, két kisebb haranggal – ha Prédikációs mind a három haranggal, hogyha pedig valaki pompa feltartása kedvéért, akarja a három harangot meg huzatni, minden meg húzásért fizessen egy váltó forintot, egyéb eránt a rendes szokott harangozásért semmi sem kívánódik.*”³² „*A Pompaharangozásra nézve határozottatott: Ha valaki az Egyház Hivatalnokai között a’ hivatalból hal meg, annak kétszer nejjének pedig egyszer; ha pedig hivatalok folytatása után hal meg egyszer, ez esetben nejjére nem fog kiterjedni ezen jótétemény, ha pedig valaki az Egyház részére bármily összevet kegyessen hagyományoz vagy fizet egyszeri pompa huzás határozottatik, mi pedig az orgonázást illeti, az senkinek ingyen nem fog történni.*” Később módosítás történt: „... akár az egyház akár a világi előljáróság között, ha hivatalból hal meg kétszer ingyen harangoztatás lészen...”³³

Az 1981-ben is érvényben lévő rend szerint a halott bejelentés után a temetés napjának reggeléig télen-nyáron „*hatóráztak*” reggel és este. Egy reggeli hatórázást mindenki kért, illetve fizetett. Inkább a módosabbak kértek egynél többet. A fizetéstől függően volt 10 és 15 perces hatórázás. „*Pompázást kírtek módos-rangos embereknek, dili pompát, a legnagyobbik haranggal.*” A „*dili pompa*” negyedóraig szólt a déli harangszó után. Az I. világháború előtt négy harang volt a toronyban. Az egyik 35 mázsás nagyharangot, a legnagyobbat „*Garzó-harangnak*” nevezték, mert ezt Garzó Gyula, néhai lelkipásztor csináltatta 1879-ben. „*Ennek szava tiszta üdőbe elhallatszott Ványáig, rettentő büszkék vótak erre a gyomaiak. Osztán hát a dili pompát is ezzel húzták.*” Negyedóra eltelte után mind az összes harangot összehúzták még egy negyedórát. A háború végén két harangot elvittek – a két legnagyobbat -, majd 1922-ben pótolták kisebbel. 1944 augusztusában megint elvittek két harangot, 1947-ben pótolták, s így három harang szolgált 1981-ben. Most a déli „*pompa*”-harangot a középső haranggal húzott déli harangszó után mindhárom harang 15-20 percig való összehúzásával szolgálják. A bejelentés napját követő napon délután két órakor húzzák a „*hírharangot*” vagy „*csendítést*”. Ezt a legkisebb haranggal kezdik, s egyszer megszakítják, ha gyermek; kétszer, ha nő; háromszor, ha férfi az elhunyt, s végül mindhárom harangot összehúzzák tíz percig. Amikor jön a „*bejáró*” (funerátor) a halottas háztól a temetés napján a lelkészért az egyházhoz, majd onnan együtt indulnak vissza, akkor rákezdte a középső haranggal a „*gyűlöre*”-harangot, 10 percig. Amikor elindult a gyászkocsi a halottas menettel a háztól, rákezdte mindhárom haranggal a „*kísérőt*”. Ezt addig húzta, míg a menet ki nem ért a temetőbe a sírhoz. „*Mindent látott a szíp sugáratoronybul*” a harangozó, de hát vót néki *legíny segiccsége is, úccabeli legínyek, örömmel mentek vót harangozni*”. Amióta ravatalozó van, „*oszt ojjan istenátka messzire tettik az uj temetőt...*”, úgy módosult a harangozási rend, hogy amikor a lelkész autóval elindul az egyháztól a temetőbe, 10 percig húzza (illetve nem húzza, mert elektromos programozással működnek) a „*gyűlöre*”-harangot, majd a „*kísírőt*” a ravatalozótól a sírig. Ennek kezdetére 20 percet számolnak a gyászbeszédre és öt percet a sírig menetelre.³⁴

Sárrétudvariban a haláleset után félórával, de legkésőbb reggel kilencig bejelentik a halálesetet. Ezt megteszi a „*bejáró*” (funerátor), a család megbízottja. Három harangja van a gyülekezetnek: az 1905-beli 187 kg-os; a „*középső*”, az 1928-beli 350 kg-os; s az 1922-beli 583 kg-os nagyharang. A kisharang Dán Mihály és neje, Nagy Ágnes; a középső harang Varga Ferenc és neje; a nagyharang a hívek adományából készült. A „*hírharanggal*” adják tudomásul a híveknek a halálesetet. Mindhárommal egyszerre harangoznak „*szaggatással*”.

³¹ REI Gyoma, Presbiteri Ülések Jegyzőkönyve I. 34-35. 1830. október 24.

³² REI Gyoma, Presbiteri Ülések Jegyzőkönyve I. 124. 1842. február 20. 123. pont.

³³ REI Gyoma, Presbiteri Ülések Jegyzőkönyve II. 10. IX. pont 1864. január 17. és 1864. március 13.

³⁴ Baráth József, Baráth Sándor, Sipos István közlése, Gyoma; CS. SZABÓ 1987. 10-20.

Harangozás közben háromszor egy percre megállnak a férfi halottnak, kétszer egy percre állnak meg közben a női halottnak, utána még egy negyedóraig húzzák a harangokat. Délutáni halott-bejelentés esetén alkonyattájt „nyugovóra” harangoznak fél hétkor három haranggal negyedóraig.³⁵

Vésztőn 1945 előtt négy harang volt, 1985-ben már csak kettő. A „*hírharang*” felnőtt halottnak a nagy haranggal férfinek háromszor megszakitva, nőnek kétszer megszakitva szólal meg, és a végén összehúzzák mind a két harangot. Gyermekkorú halottnak csak a kisebbik haranggal harangoznak: fiúnak kétszer, leánynak egyszer megszakitva. „*Csendítés*” vagy „*gyűlöre*” a temetés napján, annak kezdete előtt fél órával mindkét haranggal, a „*kisérő*” harang a halottas háztól a temetőig szól; mióta ravatalozó van, a ravatalozótól legfeljebb tíz percig harangoznak.³⁶

Koporsóba tétel

Füzesgyarmaton a halottat papír „*szemfedővel*” vagy előre elkészített saját szövésű „*szemfedéllel*” takarták le. A koporsóba mellé tették asszon esetében a menyasszonyi koszorút, jegykendőt, zsoltáros könyvet (református énekeskönyv), imakönyvet a mellén összekulcsolt kézbe. Férfi halottnak mindig a test mellett kétoldalt párhuzamosan vannak a kezei, de mellé tették a konfirmációkor kapott „*kisbibliát*” (újszövetségi biblia), beretvát, fésűt, pipát, tűzkésztséget, kostök dohányzacskót. Némelyek eltettek az elhunyt hajából egy tincset levágva.³⁷

Gyomán a koporsóba alulra faforgácsot tettek, némely esetben búzaszalmát, melyre pokrócot terítettek. Azt a pokrócot, amin a földön volt a tetem, amikor „*kinyútóztatták*”. Feltették a halottra a szemfedőt, ezt a homloktól a hasközépig felhasították, és körben a test felé alágyúrték. A halott kívánságára különböző tárgyakat tettek be a koporsóba: kedvenc kispárnáját, a feje alá, hajcsatot, zsoltároskönyvet, asszonyoknak kis imakönyvet a hastájon kézbe adva. Ugyancsak az asszonyoknak a koporsóba tették kedvenc virágját cseréppel együtt, vagy egy „*kis karácsonyfát*” (fenyőgallyat) a lábához. Egy anyának a család minden egyes tagjáról készített egy-egy fényképet csomóba kötve a mellén összekulcsolt kezébe adtak. A férfiak mellé pipa, kostök dohányos zacskó gyújtóval, „*kalap a mejjire téve*” került. Komádiban fél liter „*pájinka egy kis flaskába a feje mellé*” helyeztetett. Az I. világháborúban ismeretlen helyeken eltemetett hősi halott katona fiuknak az idős szülők haláluk esetén a koporsójukba tetették fiuk cifra bundáját, kucsmáját, kalapját – „*vót, aki egész ötöző ruháját, cifra legínybotját*” -, hogy majd „*odaátal együtt legyenek*”. Gyomán számos ilyen esetet említettek adatközlőim 1920-1945 közötti szemtanúként. Nagy időt megért öreg szülők emlékeztek arra, hogy a koporsó alja nádszövetből volt. Ha nem is láttak ilyet, de szüleiktől hallották. Még az 1980-as években láttam több temetésen, hogy a koporsót nádszövet takaróval terítették le behantolás előtt.³⁸ A 21. század elején a fenyőágak-gallyak „*szövetével*” takarják le a koporsót, vagy rendelnek deszkából készült borítót. Régészeti párhuzama lehet ennek a Kunságban feltárt temetkezések alábbi jelensége: „... *kunok temetkezése, ... a nádból szőtt lepedő a sírfenéken, nádszövetből készült aljú deszka koporsó a korábbi évszázadokban ismeretlen volt és a kunok megjelenésével tűnik fe la Kárpát-medencében*”.³⁹

³⁵ Szabó János, Szabó Jánosné, Hegedűs Gyuláné, Lukács Lajos közlése, Sárretudvari.

³⁶ Juhász Sándor közlése, Vésztő.

³⁷ Pikó Károly, Pikó Károlyné, Hegyesi János közlése, Füzesgyarmat.

³⁸ Baráth József, Gyalogh Ferencné, Szabó Istvánné közlése, Gyoma.

³⁹ SELEMCZI 1985. 20; SELMECZI 1992. 36.

Ravatal

Füzesgyarmaton a ravatalt az utca felőli „*tiszta szobában*” állították fel. Módosabb családoknál, akik a temetkezési vállalkozóval „*jutottak egyességre*”, a vállalkozó „*felszerelése*” egy feketére festett állvány – olyan asztalféle – volt, amelyet letakartak egy fekete terítővel, és arra tették a koporsót. Szegényebb sorsúaknak egy megfelelő asztalt tettek a koporsó alá, melyet valamilyen fekete ruhával takartak le előtte. A vállalkozó által hozott ravatalterítő s a szobaajtóra, a ház bejárati ajtajára felszerelt „*függöny*” fiatal halott esetében búzavirágkék színű volt ezüst rojtokkal s zsinórozással; az idős halottaké fekete színű volt arany rojtokkal, zsinórozással hímezve. Ezek a színek domináltak a vállalkozó vagy helyenként az egyház tulajdonában lévő gyászkocsin is. A ravatal felállítása előtt a szobából mindent kihordtak, kitakarítottak. A fal mellett 'U'-alakban - az 'U' öble az ajtó fele volt - lócákat, székeket helyeztek el. A ravatalon az elhunyt fejjel a két utcai ablak közé, lábbal a bejárati ajtó felé volt „*irányítva*” a ház mestergerendája alatt.⁴⁰ Gyomán az utcai szobából nem hordták ki a bútorokat, hanem a fal mellé körberakták. Minden más elrendezés megegyezik a Füzesgyarmaton leírtakkal. Némely mozzanat: például, amíg a halott a szobában feküdt, az ablakot nem volt szabad kinyitni, mert „*.... akkor a halott felfúvódik*”. A ravatal alá egy edényben vizet tettek. A halott felpuffadását elhárítandó, a hasára tettek egy rongyot a szemfedőre, majd e rongyra rátettek egy darab téglát, ekevasat, mázsáló mérleg súlyát, vagy ami „*akadt a háznál – másra nem használt nehéz tárgy...*”. Mindezeket levették a halotról a koporsó leszegezése előtt. Szokás volt Gyomán - s máshol is -, hogy a koporsó lezárása előtt a családtagok sorban megcsókolták az elhunyt homlokát, jobb kezét.⁴¹

Virrasztás

A ravatal köré elhelyezett székeken, lócákon foglaltak helyet a „*virrasztók*” Füzesgyarmaton. Jöttek idősebb asszonyok, „*énekes asszonyok*”, akik minden „*halottas házhoz*” elmentek, s ott „*tiszteletből énekeltek*”. A temetés napjáig mindig voltak olyan személyek a halott mellett, akik énekeltek. Ebbe az éneklésbe bekapcsolódtak a „*jövő-menő, állandóan cserélődő halottlátók, részvételők, jószomszédok, közelebbi-távolabbi rokonok*”. Némely adatközlő szerint többnyire asszonyok voltak a részvételők, nem mindegyik férfi ment el virrasztásba. A férfiak a halott lábához álltak levett kalappal, fejet hajtottak, s elmondtak magukban egy rövid fohászt a halott nyugalmaért, vagy csak a „*Mi Atyánkot...*”. Az asszonyok leültek a ravatal köré, és bekapcsolódtak az éneklésbe. A férfiak kimentek a konyhába, ahol terített asztalnál „*pogácsa, kalács, borital várta őket, s halkan beszélgettek az elhunytáról*”. A férfiak nem nagyon énekeltek. A női ágon lévő családtagok az elhunyt jobb keze felől ültek a ravatal mellé, a férfiak bal keze felől a ravatal mellé kétoldalt sorba állított székekre vagy lócákra. Időközönként egy asszony vagy férfi kiment fogadni a halottlátókat, s a már ott lévőket „*kínálták az asztalra feltett ételből-italból*”. A virrasztás éjfélnél nem tartott tovább.⁴²

Gyomán a „*halottas háznál nem illet aludni, különösen nem az első iccaka, ekkor a részvételők elmentek, a háziak fennmaradtak. Ha úgy esett a temetés ideje, hogy vót második iccaka, akkor mán szenderettek egy kicsit*”. Estefele jöttek az „*üsmérősök, úccabbéliek, távolabbi rokonok halottlátni, részvételni*”. Voltak idős asszonyok, akik „*jóhangu zsótáros inekesek vótak, az ilyennek szólott a halottas fél, hogyhát el ne felejezzük rúllunk. Eljöttek osztán, és kis halotti inekeskönyvből inekelgettek. A legjobb hangu vót az előínekes, elínekelt eg y szakaszt, osztán a többi utána monta. A többi öregasszony jött, ha kellett, ha nem. Azok osztán csaptak ojjan sírás-rívást, ojanféle ott kitanált siratókkal, búcsúztatókkal, hogy megrikattak mindenkit. Nímej helyeken nem szerették, ha jajveszékeltek, másütt meg kirtík.*” A

⁴⁰ Bálint Endre, Ibrányi Sándor, Pikó Károlyné, Hegyesi Jánosné közlése, Füzesgyarmat.

⁴¹ Kis Gábor, Gyalogh Ferencné, Baráth József közlése, Gyoma.

⁴² Pikó Károlyné, Zs. Nagy Károly, Hegyesi Jánosné közlése, Füzesgyarmat.

„ravatlos szobáb nem nagyon illett beszélgetni”. Módosabb gazdák külön fogadtak sirató asszonyokat. A virrasztók nem sok időt töltöttek, egy-két éneklés idejéig maradtak. „A gyomai sváboknál vót borral, kalácscsal kinálás, de ezt a gyomaiak nem gyakorolták, kisébbet átvették különösen azok a családok, akik a Nimetvárosi rísen laktak, szomsziccságba a svábokkal.” A férfiak a másik szobában beszélgettek az elhunyról, úgy illett, hogy csak a jó tulajdonságait emelegessék fel. „A halott mellett szinte csaka z asszonyníp vót, ezeknek az öregasszonyoknak ez igen nagy esemény vót.” Minden más mozzanata a virrasztásnak úgy történt, mint Füzesgyarmaton.⁴³

Temetés

Füzesgyarmaton, amikor még háztól temettek, a temetés a „gyülekező” harangszóval kezdődött. A harangozást akkor kezdték el, amikor az egyháztól elindult a funerátor vezetésével a lelkész s a kántor 10-12 „nagyiskolás” (V-VI. elemi osztályos) fiúval a halottas házhoz. A ház tornácán vagy az udvaron megálltak az énekes gyerekek, és ott a kántor vezetésével halottas énekeket énekeltek. Az udvarra kivitték a ravatalt, melyet esős vagy fergeteges téli időben az eresz alatt helyeztek el. A koporsót mindig lábbal az udvar fele hozták ki, s lábbal az utca fele helyezték el. A koporsót leszegezték, később átváltottak facsavarra, mert többeket „rosszul érintett a kopácsolás” Az udvarra kivitt ravatal „valamelyik oldalán” elhelyeztek egy kisebb asztalt a lelkésznek, s ezt letakarták egy fekete rojtos „hímes terítővel”. Ez a „kendő nemzedékeken át öröklődött”. A koporsó lezárása előtt a hozzátartozók fennhangon zokogtak, ráborultak a koporsóra, „bucsúztatták szerettüket” Az I. világháború előtt a koporsót a sírhoz való menetel előtt elvitték a templomba, azután már csak a templom elé. Amióta ravatlozó van, a templom elé vitel megszűnt (de már az 1950-es évek elejétől „leállította a tanács”). Amikor a lelkészi búcsúztató után elhangzott az ének, feltették a gyász kocsi a koporsót, mellé tették a „fűtől való fát s a lábát”. Az 1900-as évek elején e két utóbbi sírjelet ketten vitték a temetési menet élén. A menet a következőképpen állott fel: elől a sírásók, vállukon lapáttal, kapával. Létszámuk mutatta a „megtiszteltetést” a közösség részéről: „mennél többen vótak, annál nagyobb vót a tisztesség”. Utánuk következett a kántor, a lelkész vezetésével az „énekes gyerekek” csapata, a „halottas ember” (funerátor). A gyász kocsit után a közvetlen hozzátartozók jöttek: elől az özvegy, az elhunyt gyermekei, vejei, menyei, unokái. Induláskor mindnyájan a következőt énekeltek: „Búcsút vennem el kellennem, e földről énnekem, Jézusomnak kebelében lesz ülszékem...”⁴⁴. Menet közben is énekeltek a „kísérő” harangzúgás mellett egészen a templomig. A koporsót a főbejárati ajtón belüli szélfogó alá vitték, később a templom előtt maradt a gyász kocsit a koporsóval a gyászistentisztelet alatt. Menet közben – ha a szülői ház útba esett – megállt a gyászmenet, s ott egy éneket elénekeltek. Előfordult, hogy „kitérőt” tettek azért, hogy a szülői ház útba essen. A gyászolók közül közvetlen rokonság „s a nőszemélyek” a templom főbejáratán vonultak be. A bal oldali bejáraton mentek be a sírásók, akik bemenet előtt szerszámaikat az ajtó mellé szép sorjában letámasztották. A többi férfi a lelkész lak felőli ajtón vonult be. A gyászistentisztelet kezdetén orgonakisérettel elénekeltek a 90. zsoltár 1. versét: „Tebenned biztunk eleitől fogva, Uram Téged tartottunk hajlékunknak...”, majd lelkipásztori imádság s igehirdetés következett. Ez utóbbi alkalmaztatott az elhunyt életútjára. Ezután következett az „életirat” felolvasása, melyben rövid ismertetés hangzott el az elhunyt „útjáról e földi életében”, elbúcsúztatta a lelkész szeretteitől, családjától, kedves ismerősöktől s a gyülekezettől. Végezetül elhangzott a 90. zsoltár 2. verse. Ezt követte a „Menj el a te nyugalmadba, boldog lélek követünk...” című ének.⁴⁵ Kivonulás után újra felállott a temetési menet. Amennyiben az elhunyt eladósorban lévő lány vagy már menyasszony volt, akkor a lánypajtásai a koporsó bal oldalán, a legények a jobb oldalán kísérték. Ha pedig legény volt az

⁴³ Baráth József, Kis Gábor, Szabó Istvánné, Gyalogh Ferencné közlése, Gyoma.

⁴⁴ Református énekeskönyv, Debrecen, 1923. 332. sz. ének.

⁴⁵ Református énekeskönyv, Debrecen, 1948. 413. sz. ének a 42. zsoltár dallamára.

elhunyt, ugyanilyen rendben álltak fel mellette: bal oldalán a legények, jobb oldalán a lányok. Ez a sorrend már a templomhoz jövetben is így történt. Több alkalommal előfordult, hogy cigányzenészek is kísérték két oldalt a gyászkocsit: halkan, csendben az elhunyt kedves nótáit húzták a temetőig, majd a sírnál is legvégül eljátszottak egy nótát. A temetőkapunál megállt a meent, és a legények vállukon vitték be a koporsót a sírig.⁴⁶

Mielőtt a gyomai temetés menetét ismertetném, érdekességnek, tanulságosnak tartom itt közölni dr. Szász Lajos, Gyoma nagyközség volt nyugalmazott főjegyzőjének (1931-1945) szóban elhangzott megfigyelését: *„A lelkészt is jól meg kellett fizetni, hogy a halottat minnél siratósabban bucsuztassa, és az érdemeit minél jobban kihangsúlyozza. Vagyis a temetésre és sírkő emelésére sokszor annyit áldoztak, hogy abból egy nagyobb lakodlamat is ki lehetett volna állítani. 1937-1938-as évektől ekzdve az igényesebb temetkezések száma 50 %-kal emelkedett. Abban az időben a temetkezési ügynökök (akik a temetkezési cikkeket kínálták) közlése szerint a környéken Mezőtúr, Turkeve és Gyoma lakosai kívánták leginkább a fényűzőbb temetést, vagyis például a legnagyobb méretű, legjobb minőségű, a legdrágább szemeledt.”* Gyomán is a halottat 48 órán belül kellett temetni. A koporsót az udvaron elkészített ravatalra a temetés időpontja – általában délután 2-3 óra – előtt fél órával kivitték lábbal az ajtó s udvar fele, de nem volt szabad vele megfordulni, forgolódni. A ravatalon fejjel az udvar hátulja, lábbal az utcai nagykapu fele helyezték el. A gyászkocsira is ebből a helyzetből került fel. A lelkész a halott lába felől állott, előtte volt egy kis asztal, rajta a *„búcsúlevél”* alapján összeállított *„búcsúztató”*, Biblia, énekeskönyv. Ha valaki lemaradt a búcsúlevélről, sértődés volt belőle: *„Na! Megette a fene, biztosan rövid vót a papír...”* – mondta az illető. A *„halotti felek”* koporsó bal oldalán, jobb oldalán a rokonság, fejnél az özvegy foglalt helyet. A *„gyászoló gyülekezet”* a rokonok mögött sorakozott fel. Mielőtt oda felállottak, a halott feje felől *„illett megkerülni a ravatalt”*. Az 1940-es évek végéig szokásban volt a templomtól való temetés, ma (21. század eleje) legfeljebb ritkán ritkán urnát helyeznek el a torony alatti cinteremben, ameddig bent a gyászistenisztelet tart. A torony előtt kint az utcán állt a gyászkocsi koporsóval *„fűtől való fával, lábtól való fával”* s koszorúkkal. Gyászistenisztelet után a lelkész innen csak külön *„fizeccsígír ment ki a temetőbe. A temetőbe a templomtól a kántor az énekes gyerekekkel s a gyászoló gyülekezettel kísért ki a halottat. A gyászkocsiba parasztember a saját ovait fogatta, vagy egy ismerős, rokon lovait kérte kölcsön. Fontos volt, hogy a lovak nyugodtak legyenek, mert nem mindegyik tűrte a beötözist”. Amelyik „zehó, nyugtalan lú vót, azt nem lehetett beötöztetni gyászba”. Azt mondták az „öregek, hogy azért kívánták a saját lovukat befogatni, mert ezír se kellett a vállalkozónak fizetni”. A „beötözis abból állott, hogy olyan színű takarót, tollbokkrétát kaptak a lovak”, mint a ravatal színei voltak (tehát fiatal halott kék-ezüst, idős halott fekete-arany), d nem mindegyik tűrte. Akitől kérték a lovat, annak nagy megtiszteltetés volt. Volt olyan gazda, akinek a lovait majd minden héten elkérték. Ezért semmiféle anyagi juttatást nem fogadtak el, de „szóba se jöhetett ilyesmi...”. A gyászmenetben elől haladtak a „lapátos emberek” (sírásók), a gyászkocsi után a „gyászoló halottas felek” meg a „résztveledő gyülekezet”; a járdán haladt a kántor a lelkésszel, a „bejelentővel” (funerátor), mögöttük öt fő V. és öt fő VI. osztályos tanulófiú, akik időközönként énekeltek halottas énekeket, amíg ki nem ért a menet a temetőbe. A gyalogosok és lovaskocsik útközben kitértek a menet elől, s a férfiak levett kalappal álltak, míg a menet el nem haladt mellettük. A sírnál a lelkész elmondta a *„síri bucsuztató”*, utána addig énekeltek, míg a sír be nem lett hánva. Amennyiben a temetőbe menet a szülői ház útba esett, ott megállottak egy kis időre. Az idősebbek úgy emlékeztek, hogy *„minden esetben”* útba ejtették a szülői házat. Fialat legény temetésén *„minden esetben”* a legénypajtások kísérték a gyászkocsit két oldalt. Úgy emlékeznek, hogy a *„20-as évek elejéig előfordult fehér-fekete gyászszalag a karjukon”*. A temetőkaputól vállukon vitték be a sírig a koporsót. A lányokat is így kísérték, csak akkor az egyik oldalon fehér ruhás lányok haladtak. Szokás volt cigányzenészeket fogadni, s azok húzták a kedves*

⁴⁶ Bálint Endre, Ibrányi Sándor, Nagy Imre, Pikó Károlyné közlése, Füzesgyarmat.

nótákat a temetőig, s végül a sírnál is. A tizenöt éven felüli „nagyjányt menyasszonyként temették, s annak is öltöztették, kik lettek vóna kiszemelt koszorus jányok fehér, kisébbet rózsaszín ruhába kettessel kísítik a koporsót. A legínyek meg a koporsó mellett halattak, mint legínytemetiskor. 919-be itt vót Gyomán a székelly katonák egy százada, oszt ippen a kis húgomat temettük, szegény feje meghótt spanyol náthába, a székelly katonák is beállottak a temetési menetbe, ha úgy jött, inekeltek is együtt vélünk, meg amit a cigány húzott, azt is...”⁴⁷ Mindenképpen tanulságosnak tartom, hogy néhány történeti adatot közöljek a templomból, a templomtól való temetés és a temetésen történő éneklés tárgyköréből a rendelkezésre álló gyomai adatokból. Az előjáróság a templomtól való temetés már a 19. század második harmadától erősen tiltotta. Sőt, Körösladányból már 1784-ből is van erre adat: „Erősen tiltatik holt testet Templomba Prédikázióra bé vinni, ne merészellyék a lakosok, sem pedig Torokat tartani ne merészellyenek”.⁴⁸ Gyomai adatok különösen az 1873. ávikolerajárvány idején sűrűsödnek a templomtól való temetés köréből. 1873. január 26-án: „A megyei egészségügyi bizottság rendelete folytán figyelmeztetik az érdekes lakosság miszerint a holttestek további intézkedésig a templomhoz fel nem hozhatók.”⁴⁹ 1873. augusztus 10.: „Békés megye területén uralgó cholera járvány miatt a holt testeknek templomhoz felhozása a közegészségügyi bizottság rendelete folytán további intézkedésig büntetés terhe alatt betiltatik.”⁵⁰ 1873. augusztus 17.: „Tapasztaltatván az előjáróság, miszerint a rendelkezés ellenére is a halottas felek halottaikkal az utcán meg-megállnak és a kíséretet bevárják, komolyan figyelmeztetnek a halott bejelentők hogy ilyen esetekben előfordulás alkalmával felelősségre ők vonatnak és büntetettnek meg.”⁵¹ 1873. január 21.: „Olvastatott a megye azon rendelete, emlyben a halottak templomba vitele jövőre nézve eltiltatik.”⁵² 1873. február 9.: „Olvastatott Esperes Úrnak 172. sz. levele, melyben nyíltan kijelenti, hogy a halottakat, mint eddig, úgy ezután is a régebbi szokás szerint a templomhoz vagy annak udvarára fel lehet vinni... mivel a megyei rendelet a templomba vitelt tiltja el... e levél alapján a régi gyakorlat mellett, hogy ti. halottainkat a templomhoz felvittük, megmaradnak.”⁵³ 1878. március 24.: A járási főszolgabíró megint írt az egyháznak, hogy a halottakat ne vigyék fel a templomhoz, mire a presbitérium visszaírt, „... egyházi előjáróság határozata: minden olyan felhívásnak, melyek nem egyházmegyei vagy egyházkerületi hatóság útján közöltetnek a lelkipásztorokkal, a jövőre nézve csak magán jellegűnek tekintessenek.”⁵⁴ Az éneklés való szolgálattal kapcsolatban 1866. március 14-én intézkedik a presbitérium: „A' Város távolabb részén vagy a temető szomszédságában eső halottak olykor nem hozatván fel a templomhoz hol rendesen a halotti egyházi beszéd tartatik, szóba jött hogy ilyen esetekben köteleztetik-e Kántor Úr a' halottas házhoz elmenni s a Szomorú Felekkel éneklés mellett jönni fel a Templomhoz? – Nehogy az ily esetekben meg nem jelenése Kántor Úrnak valami botrányt idézzon elő hitfeleink, illetőleg a szomorú feleknél, szükségesnek látja presbitérium a mindenkori megjelenést.”⁵⁵ 1840. március 15-én panaszt emelt az egyház „Belső- és Külső Előjárósága az Egyház-Vidéki Köz Gyűlés”-nek Szabó Sándor Kántor ellen: „Ő Kigyelme hol gyászos halotti tisztességtétel kori a' gyászos bérben merengő felek előtt tele torokkal ejtett szív sértő durva szavai ellen, - hol a Funerátoroknál való éneklésbeli fizetés zsarolása, hol a lakosoknak az Előjáróság ellen lázítása... miatt, is pl. Minek az a nagy sír ökröt kellene ahhoz vágni... Énekelj Te gyermek Fooooriint... Ne

⁴⁷ Baráth József, Kis Gábor, G. Nagy László, Szabó Istvánné közlése, Gyoma.

⁴⁸ BML Körösladány, Nagyközségi Iratok V. 322 A. b. 2-3. Bírói Feljegyzések, Testamentumok 1764-1870. Prot. Current. Anno 1784.

⁴⁹ BML Gyoma, Nagyközségi Iratok V. 317 B. b. Hirdetési Jegyzőkönyv 67. k. 12. p. 20. sz.

⁵⁰ BML Gyoma, Nagyközségi Iratok V. 317 B. b. 67. k. Hirdetési Jegyzőkönyv 18. sz.

⁵¹ BML Gyoma, Nagyközségi Iratok V. 317 B. b. Hirdetési Jegyzőkönyv 67. k. 19. sz.

⁵² REI Gyoma, Presbiteri Jegyzőkönyvek II. 166. 127. sz.

⁵³ REI Gyoma, Presbiteri Jegyzőkönyvek II. 169. 130. sz.

⁵⁴ REI Gyoma, presbiteri Jegyzőkönyvek II. 324. 191. sz.

⁵⁵ REI Gyoma, Presbiteri Jegyzőkönyvek II. XXXVI. 3. sz.

énekelj gaaaraaas...⁵⁶ Azaz „Kántor Uram” temetés alatt énekelve gúnyolódott, „anyagiaskodott”.

Halotti tor

Felnőtt ember elhunytá alkalmával a temetés utáni torra juhot vágtak. Meghívták Füzesgyarmaton a sírásókat is a hozzátartozókon, szomszédokon, utcabelieken kívül. Még az I. világháború előtt fiatal lány, legény torán megülték a lakodalmát is – volt éneklés, tánc, s némelyek alaposan berúgtak. A toron felidéztek az elhunyt életét, „*hogyan vitézkedett, mint élt...*”.⁵⁷

Gyomán az 1930-as évek végére elhalványult a halotti tor megtartásának szokása. A módosabb parasztpolgár rétegnél olyan is előfordult, hogy csak egy közös ebédre került sor a temetés előtt, mert a családtagok közül többen elutaztak a temetés után. Már csaka elgszűkebb családi körben tartottak egy kis összejevetelt. A nagy időt megért nénemasszony („*idesnéném*”) s bátyámuram (*idesbácsi*) még emlékezett a régi halotti torokra: *’A halotti tor az el nem maradhatott, kivétel nélkül megtartották. Tyúkot, birkát vágtak, mikor mi jött, azt főztek. Fiatal jány halotti torán, különösen amék mán soron lévő vüit, vagy kivált, ha mán jegyet is váltottak, annak ellaktuk a torát íjfélig, íjfél után osztán hozzáfogtunk a kézfogóho’, reggelig szólt a muzsika, meg a nóta.*” Jó szomszédok, közeli s távoli rokonság, sírásók hivatalosak voltak a torra. *’Minden temetés vigin a »bejáró« (funerátor) megköszönte a megjelenést, és meghitta a jelenlévőket a torba. Ez mán elvítve van így.*”⁵⁸

Összegzés

Békés megye északi részének s Dél-Bihar református vallású lakosságának temetkezési szokásai – a halott eltakarítása közben – csupán településenként mutathat csekély eltérést. A halál előjelei, a halott körüli teendők – ravatalozás, virrasztás búcsúztatás, temetés – mozzanatai egészen addig nem változtak jelentősen, amíg azt adminisztratív közegészségügyi rendelkezésekkel a világi hatalom meg nem szüntette. A ravatalozók megépítésével, kötelezősen előírt használatával számos jelenség rövid időn belül eltűnt, illetve módosult. Évszázadok óta rögződött szokások tűntek el tíz-húsz rövid esztendő alatt. A 19. század utolsó negyedében mezővárosainkban megjelent temetkezési vállalkozók „*beavatkozása*” a helyi szokásokba csupán a módosabb családoknál mutat változásokat (kellékek, koporsó, sírkő megválasztása, minősége, igényessége stb.). A családi körben, szerettei között való méltó kimúlás lehetősége ez árnyékvilágból töredékére apadt, szinte teljes körben kórházban, idős otthonokban stb., nem egy esetben emberhez méltatlan körülmények között mennek el embertársaink a „*minden élő útján*”. Kikerült a család, a közösség hatóköréből – szolgáltatássá vált aránytalanul magas összegekért – a halott felkészítése, ravatalozása, de megszűnt a virrasztás, a temetési gyászmenet is. Ezzel együtt módosult az egyházi szertartás, ami napjainkra a temetések számát tekintve, annak igen kicsi hányadára csökkent. Több esetben tapasztaltam, hogy szolgáló lelkészek „*lebeszélnek*” a halottas feleket a „*búcsúztatóról*”. Írott forrásokból is kitűnik, hogy a temetés teljes köre mindig is erőn felüli volt a lakosok számára. Az adatokból is látszik, a felszerelés, „*útravaló*”, harangozás, éneklés („*énekszós, búcsúztatós, prédikációs*” temetés) idejét, módját, terjedelmét az idők folyamán több alkalommal módosították, korlátozták az egyházi és világi előjáróság részéről. A templomból, templomtól való temetés szokása talán még a középkorból maradt fent egészen a 20. század elejéig. Ezt a szokást is számos esetben kísérelte meg tiltani a politikai felsőbbség, de minduntalan hiába, mert a tilalom megtört az évszázados, megrögződött szokás hatalmán. Az 1930-as évek vége felé már csak a tekintélyesebb családok ragaszkodtak a templomtól

⁵⁶ TtREL Debrecen, I. 29. i. 50.

⁵⁷ Pikó Károly, Hegyesi János közlése, Füzesgyarmat.

⁵⁸ Baráth József, Kis Gábor, G. Nagy László közlése, Gyoma.

való temetéshez. A 21. század elején is részt vettem több olyan gyászistentiszteleten, ahol az elhunyt hamvai engedéllyel a templomban voltak. A temetés utáni, nem minden esetben gyakorolt családi összejövetel már messze nem rendelkezik az elmúlt idők halotti torának ismérveivel.

FORRÁS

Békés Megyei Levéltár (Gyula)

Gyoma, Körösladány, Nagyközségi Iratok V. 317, V. 322

Református Egyházközség Irattára (Gyoma)

Presbiteri Jegyzőkönyvek I-VII. 1820-1945

Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára (Debrecen)

IRODALOM

CS. SZABÓ 1981

Szabó István, Cs.: Temetés és a temetők. Néprajzi adatok a gyomai reformátusok ismeretéhez. Békéscsaba, 1981. Kézirat. MMM NépAd lsz.: 1667/1981.

CS. SZABÓ 1983

Szabó István, Cs.: Biharnagybajom, Sárrétudvari, Szerep, Temetők, temetkezési szokások. Debrecen, 1983. Kézirat. DM NépAd lsz.: 2046/1983.

CS. SZABÓ 1987

Szabó István, Cs.: A gyomai református egyház harangjainak története, a harangok használata és szerepe a közösség életében. In: Dankó Imre – Küllös Imola (szerk.): Vallási néprajz. III: Budapest, 1987. 301-324.

CS. SZABÓ 2008

Szabó István, Cs.: Református temetők, temetés, sírjelek a Körösök és a Berettyó vidékén, Békéscsaba, 2008.

GELEJI KATONA 1879

Geleji Katona István: Egyházi kánonok. Kecskemét, 1879.

GUNDA 1989

Gunda Béla: Rostaforgató asszony. Budapest, 1989.

KÁDÁR 1890

Kádár Imre: Siralmas ház újabb halotti énekek gyűjteménye. Karcag, 1890.

KIS 1992

Kis Bálint: A Békés-Bánati Egyházi vidék története, 1836. Szeged-Békéscsaba, 1992.

OSVÁTH 1875

Osváth Pál: Bihar vármegye. Sárréti járás leírása. Nagyvárad, 1875.

SELMECZI 1985

Selmeczi László: A kunok és jászok emléktárájának kutatása. In: Fodor István – Selmeczi László (szerk.): Középkori régészetünk újabb eredményei és időszerű feladatai. Budapest, 1985. 19-92.

SELMECZI 1992

Selmeczi László: A magyarországi kunok temetkezése a XIII-XVI. században. In uő: Régészeti-néprajzi tanulmányok a jászokról és a kunokról. Debrecen, 1992. 21-47.

ADATKÖZLŐK

- Bálint Endre 1986 – (szül. 1924) gazdálkodó; Füzesgyarmat, Kossuth út 8.
- Baráth József 1981 – (szül. 1895) községi rendőr; Gyoma, Petőfi út 50.
- Baráth Sándor 1981 – (szül. 1923) gazdálkodó; Gyoma, Béke út 19.
- Bencsik János, dr. 1983, 1989 – (szül. 1933) nyug. múzeumigazgató; Tarcal, Fő út 18.
- Fekete Jánosné 1981 – (szül. K. Nagy Ilona, 1914) háztartásbeli gazdaasszony; Gyoma, Kálvin út 1.
- G. Nagy László 1958 – (szül. 1889) gazdálkodó; Gyoma, Hősök Emlék útja 57.
- Gyalogh Ferencné 1981 – (szül. Sz. Nagy Terézia, 1899) háztartásbeli gazdaasszony; Gyoma, Budai Nagy Antal u. 5.
- Hegedűs Gyuláné 1984 – (szül. Kocsis Erzsébet, 1908) háztartásbeli gazdaasszony; Sárrétudvari, Lenin út 54.
- Hegyesi János 1986 – (szül. 1900) nyug. úttör, politikus, költő; Füzesgyarmat, Széchenyi út 79.
- Hegyesi Jánosné 1986 – háztartásbeli; Füzesgyarmat, Széchenyi út 79.
- Ibrányi Sándor 1986 – (szül. 1909) gazdálkodó; Füzesgyarmat, Simonyi út 10.
- Juhász Sándor 1985 – (szül. 1946) református lelkipásztor; Vésztő, Bartók tér 6.
- Kádár Dániel 1985 – (szül. 1915) kádármester, gazdálkodó; Csökmő, Vörösmarty út 10.
- Kalmár János 1985 – (szül. 1955) református lelkipásztor; Biharugra, Erzsébet u. 46.
- Kis Gábor 1981 – (szül. 1908) gazdálkodó; Gyoma. Kisréti u. 29.
- Lukács Lajos 1984 – (szül. 1920) gazdálkodó; Sárrétudvari, Szerepi út 10.
- Nagy Antal 1981 – (szül. 1919) gazdálkodó; Gyoma, Kisréti u. 4.
- Nagy István 1986 – (szül. 1940) gazdálkodó; Füzesgyarmat, Toldi u. 16.
- Nagy Istvánné 1986 – (szül. 1946) gazdaasszony; Füzesgyarmat, Toldi u. 16.
- Nagy Jánosné 1986 – (szül. 1926) gazdálkodó; Füzesgyarmat, Damjanich út 12.
- Nagy Jánosné 1986 – (szül. 1921) gazdaasszony; Füzesgyarmat, Damjanich út 12.
- Pikó Károly 1986 – (szül. 1917) gazdálkodó; Füzesgyarmat, Ady Endre út 10.
- Pikó Károlyné 1986 – (szül. 1920) gazdaasszony; Füzesgyarmat, Ady Endre út 10.
- Seprenyi Balázs 1985 – (szül. 1900) gazdálkodó; Komádi, Hősök tere 3.
- Sipos István, dr. 1981 – (szül. 1907) teológiai magántanár, református lelkipásztor; Gyoma, Hősök útja 44.
- Szabó Istvánné 1981 – (szül. Pólus Juliánna, 1905) gazdaasszony; Gyoma, Kossuth u. 69.
- Szabó János 1984 – (szül. 1935) gazdálkodó; Sárrétudvari, Lenin út 54.
- Szabó Jánosné 1984 – (szül. Hegedűs Eszter, 1937) gazdaasszony; Sárrétudvari, Lenin út 54.
- Szász Lajos, dr. 1981 – (szül. 1895) nyug. községi főjegyző; Gyoma, Községháza
- Udvari Antal 1981 – (szül. 1920) gazdálkodó; Gyoma, Rákóczi u. 22.
- Zs. Nagy Károly 1986 – (szül. 1919) nyug. lótenyésztési felügyelő; Füzesgyarmat, Kisfaludy út 2.

Bestattungssitten auf den reformierten Siedlingen vom Komitat Békés (Füzesgyarmat, Gyoma)

– István Cs. Szabó –

Resümee

Die Bestattungssitten der reformierten Bevölkerung auf dem nördlichen Teil vom Komitat Békés und südlichen vom Komitat Bihar sind von kleinen Unterschieden adgesehen auch heute ähnlich. Die Vorzeichen des Todes halten sie heute schon für Aberglauben. Die Beschäftigungen mit den Toten, die Aufbahrung, Totenwacht, Abschiednahme, Bestattung haben sich ganz bis zur zweiten Hälfte des 20. Jahrhunderts nicht verändert. Damals hat die Staatsverwaltung durch administratische hygienische Vorschrifte Voraussetzungen hinsichtlich der Bestattungen festgesetzt – zB. Bau und obligatorische Verwendung von Leichenhallen -, durch die viele Erscheinungen verschwunden sind oder sich verändert haben. Durch die Erscheinung der Bestattungsunternehmen im letzten Viertel des 19. Jahrhunderts hat es nur bei den reicheren Familien zu Veränderungen der Bestattungssitten gekommen. – Wahl, Qualität der Ergänzungen, Särge, Grabsteine – Im letzten Drittel des 20. Jahrhunderts durfte die Mehrheit der Menschen nicht mehr im Familienkreis, unter ihren Geliebten sterben. Die Vorbereitung des Toten, die Aufbahrung wurden zu gut bezahlten Dienstleistungen, die Totenwacht und der Trauerzug sind verschwunden. Auch die kirchliche Zeremonie hat sich verändert. Die Bestattung durch die Kirche hat das Willkürherrschaftssystem schon gogen 1948 verboten. Die Art, Zeitdauer, Häufigkeit des Glockenklanges, die Bestattungsart (Singen, Abschiednahme, Predikt) haben auf den finanziellen Hintergrund des Gestorbenen hingewiesen. Trotzdem haben auch die ärmere Familien versucht, die festliche Zeremonie auch „über ihr Kräfte“ zu sichern. Die Leichenmahl nach der Bestattung wurde am Anfang des 21. Jahrhunderts schon zu einem aus höfflichkeit veranstalteten engen Familienfest, bei dem sich die fern lebenden Verwandten nach einem kleinen Essen und Trinken verabschieden.

Cs. Szabó István

H-5600 Békéscsaba, Lencsési út 46.

Gyászbeszéd egy szerencsétlen életű rokonmról

Elhunyt kedves rokonom szü. Bácsi Lajosné, akinek most mindannyian, nagyszámú közeli távolabbi rokonai, trágikusan elhunyt Férjének számos rokon-sága, négy fő örmények mindannyian melly tisztelettel és részvétellel jöttünk el megintkezésére.

Nagyon sajnáljuk és hogy ilyen szerencsétlen volt az élete, hogy életének nagy részét szomorú betegségben, utolsó éveit pedig betegségben szenvedésben bánatban töltötte. De bármily hosszú egyszer eljön minden nek a vége, mostmár megjelent az ő szomorú betegsége, betegsége, szenvedése, mostmár semmi nem fog megpiheni örökre.

Mivel hosszabetség után a kórházi ágyon fejezte be életét, de szerető gyermekei kora-hozatták és ide hogy sírközföldjében legyen örökipihenője. Itt ahol kedves Férje, szülei nagyszülei, és mindenelődei alusszák örökölnöket, 35 év szomorú betegsége után mostmár kedves Férjével is örökre együtt lesznek, itt ahol már nincs betegség, nincsen bánat, nincs betegség, itt már vége minden földi szenvedésnek.

Elhunyt kedves rokon, mostmár mindannyian fájó szívvel vesszük örökbucant lábad, mivel koraid ilyen mostoha és könyörtelen volt és a földi élet, hát legyen mostmár örökhazadban háborítatlanul esendős békés pihenésed. Kelid jószágos nemzedék, de a sok szenvedéstől testben lélekben méltán életednek emléket szívedbe záruva megjelöltél megőrizted.

Legyen boldog a te emléked

Éljen koraid éljen vesled.

1. kép Mile Endre (Szerep, Petőfi u. 10.; szül. 1900): Gyászbeszéd.
(A gyűjtés ideje: 1985)

Gyászbeszéd egy szerencsétlen életű rokonmról

Elhunyt kedves rokonom özv. Bácsi Lajosné, akinek most mindanyian, nagyszámu közeli távolabbi rokonai, tragikusan elhunyt. Férjének számos rokonsága, régi jó ösmerősök mindannyian mélyly tisztelettel és részvétellel jöttünk el végtisztességtételére. Nagyon sajnáljuk őt hogy ilyen szerencsétlen volt az élete, hogy életének nagy részét szomorú özvegységben, utolsó éveit pedig betegségben szenvedésben bánatban töltötte. De bármily hosszú egyszer eljön mindennek a vége, mostmár megszűnt az ő szomorú özvegysége, betegsége, szenvedése, mostmár semmi nem fáj megpihent örökre.

Mivel hosszasbetegség után a kórházi ágyon fejezte be életét, de szerető gyermekei hazahozatták őt ide hogy szülőföldjében legyen örökipihenője. Itt ahol kedves Férje, szülei nagyszülei, és minden elődei alusszák örökálmokat, 35 évi szomorú özvegység után mostmár kedves Férjével is örökre együtt lesznek, itt ahol már nincs özvegység, nincsen bánat nincs betegség, itt már vége minden földi szenvedésnek.

Elhunyt kedves rokon, mostmár mindanyian fájó szívvel veszünk örökbucsut tőled, mivel hozzá ilyen mostoha és könyörtelen volt ez a földi élet, hát legyen mostmár örökhazádban háborítatlanul csendes békés pihenésed. Szelíd jóságos nemes lelkű, de a sok szenvedéstől testben lélekben megtört életednek emlékét szívünkbe zárva kegyelettel megőrizzük.

Legyen áldott a te emléked

Isten hozzád Isten veled.

Elhunyt kedves barátunk

Most itt a gyászoló családon kívül jelen vagyunk mi is mindannyian mely tisztelettel és sokirte részvéttel jöttünk el vigasztalásértékre. Két héttel előbb lett beteg, az orvos körkörü kezeléssel javasolta, & él is most remélve hogy máhgya tolan helyre jön az egészsége. De sajnos hogy máhgya ott sem tudtak segíteni rajta.

Egy hét körkörü tartózkodás után a körkörü agyon fejezte be életét. Ilyen hamar váratlanul bekövetkezett halála, igen megrövidítette a kedves gyászoló családot. De hát az élet kísértésmentes, azt egykönnyen sem tudhatjuk ma, hogy mi várunk holnapra. Elhunyt kedves barátunk sem gondolta hogy ez az utolsó tél az életében, hogy a tél mulatásával & is elhőtőzik töltenek az örök hazába. Bár Bessenő is az emberi élet végtelensége, ez legyen igazságtalán a kedves gyászoló család számára.

Elhunyt kedves barátunk életében szilárd hűség, telében álló ember volt, nagyon sajnáljuk őt hogy máhgya elhagyott barátunkat, tiltakozhatunk de semmit nem tehetünk.

Elhunyt kedves barátunk! most máhgya minotannian fátyol szívet vesztünk öröklésut töllet legyei most máhgya örökhazájában háborithatott. lánul esendes békés pihenésed.

Kelet jószág életednek emléket szívetünkbe
sáma kegyelettel megörizünk
Legyen áldott a lelked

2. kép Mile Endre (Szerep, Petőfi u. 10.; szül. 1900): Elhunyt kedves barátunk.
(A gyűjtés ideje: 1985)

Elhunyt kedves barátunk

*Akik most itt a gyászoló családon kívül jelen
vagyunk mi is mindanyian mély tisztelettel
és őszinte részvétellel jöttünk el végtisztességtételére.
Két héttel előbb lett beteg, az orvos kórházi
kezelésre javasolta, ő el is ment remélve hogy
malyd talán helyre jön az egészsége. De sajnos
hogy már ott sem tudtak segíteni rajta.
Egy heti kórházi tartózkodás után a kórházi
ágyon fejezte be életét. Ilyen hamar váratlanul
bekövetkezett halála, igen megrendítette
a kedves gyászoló családot. De hát az élet kiszámíthatatlan,
azt egyikőnk sem tudhatja
ma hogy mi vár ránk holnapra. Elhunyt kedves
barátunk sem gondolta hogy ez az utolsó
tél az életében, hogy a tél mulásával ő is elköltözik
tőlünk az örök hazába. Bár 75 esztendő is
az emberi élet végső határa, ez legyen vigasztalás
a kedves gyászoló család számára.
elhunyt kedves barátunk életében szelíd köztiszteletben
álló ember volt, nagyon sajnáljuk őt
hogy már itthagyt benünket, tiltakozhatunk
de semmit nem tehetünk.
Elhunyt kedves barátunk! Mostmár mindannyian
fájó szívvel veszünk örökbucsut tőled
legyen mostmár örökhazádban háboríthatatlanul
csendes békés pihenésed.*

*Szelid jóságos életednek emlékét szívünkbe
zárva kegyelettel megőrizzük.
Legyen áldott a te emléked.*

Síremlékre írott kegyeletes sorok

- I. Kedves férjem mióta itt hagytál
De szomorka érnekem az élet
Barátságomnak akkor lesz malyd vége
Hogyha velod én is lent pihenek.
- II. Autószereverséllenség következtében elhunyt sógoromról
Könyörtelen volt hokróink az élet
Férvöl töltünk tropikuson ért életek véget
Férvöl színnel soká el nem múló bánattal
Örizzük emléked.
- III. Egy hosszú betegségben szenvedő dolgozó társamról
Sav. feleségének.
Kedves férjem földi életedben
Eveken át tartó nagy betegségedben
Férvöl érnekem látni a te szenvedésed
Most még fátyolb ment már nem láthatlak téged.
- IV. Egy igen borzalmas szereverséllenség következtében
elhunyt fiatal sógoromról rovidon,
Vérátlanul tört rád a kegyetlen halál
Szerevttől még búcsunni sem tudtál.
- V. Egy idős korban elhunyt barátomról. Sav. feleségének
Kedves férjem sírodnak élében
Nyugodj pihenj eszelen békességben
En kívülessel örízem emléked
Mindaddig míg én is hozzád bennem.
- VI. Kedves feleségem mióta itt hagytál
Hogy elvagdát tölttem a kegyetlen halál
En úgy érnek nincs már miért élni, Ide végigokk hozzád
én is megpihenni.

3. kép Mile Endre (Szerep, Petőfi u. 10.; szül. 1900): Síremlékre írott kegyeletes sorok.
(A gyűjtés ideje: 1985)

Siremlékre írott kegyeletes sorok

- I. *Kedves férjem mióta itthagytál
De szomoru énnekem az élet
Bánatomnak akkor lesz malyd vége
Hogyha veled én is lent pihenek.*
- II. *Autószerencsétlenség következtében elhunyt sógoromról
Könyörtelen volt hozzánk az élet.
Távol tőllünk tragikusan ért életed véget
Fájó szívvel soha el nem muló bánattal
Őrizzük emléked.*
- III. *Egy hosszú betegségben szenvedő dolgozó társamról
özv. feleségének.
kedves férjem földi életedben
Éveken át tartó nagy betegségedben
Fájt énnekem látni a te szenvedésed
Most még fájóbb mert már nem láthatlak téged.*
- IV. *Egy igen borzalams szerencsétlenség következtében
elhunyt fiatal sógoromról röviden,
Váratlanul tört rád a kegyetlen halál
Szerettidtől még bucsuzni sem tudtál.*
- V. *Egy idős korban elhunyt barátomról özv. feleségének
Kedves férjem sírodnak ölében
Nyugodj pihenj csendes békességben
Én hűséggel őrizem emléked
Mindaddig míg én is hozzádtérek.*
- VI. *Kedves feleségem mióta itthagytál
Hogy elragadt tőllem a kegyetlen halál
Én úgy érzem nincs már miért élni,
Ide vágyok hozzád én is megpihenni.*

Életemnek vékső napján ... kotára	
I.	III.
Égető kin gyász fájdalom	Nem szánom én e világot
Méj bánat és fájo siralom	Mej okozot sok fáradságot
A ti sorsotok mostan bus ház nép	Nem szánom én Atyái éltemet
Mert egy közületek sirba lép	Ó csak egyedül ház népemet
II.	IV.
Ki terítve it szenderül	Értük fáradtam és éltem
Nem sokára sir ölébe döl	Csak ő értük volt kedves éltem
Könyes szemel reá tekintetk	Most már koporsóm bus árnyékába
És el szorul fájos szívetek	Kesereg szívem bánatába

4. kép Gál László: Búcsúztató vers. Gyoma, 1880

Temetési búcsúztató
I.
Nyugvó halot meg ált orád
Álom jöt rád
Méjen el szenderítét
It keseregnek meleted
Kiket szíved Mig dobogot szeretet
II.
Gyász ágyon vagy kiterítve
El készítve A sir hoszas utjára
De még el nem eresztenek
Kik szerettek azért foj szemük árja
III.
Hideg a sziv hideg a kéz
A szem sem néz Édesem már felétek
Mivel ő a siré let már
az reá vár Csak egy percre tiétek
IV.
Itvan még hol szokot leni
De el meni A sors őt kényszeriti
Szíveteknek kesergését Gyötrődését
Csak a hit csendesiti
V.
El oltja szívetekben de mostan tőle
el váltok rá találtok egy másra az egekben

5. kép Gál László: Temetési búcsúztató. Gyoma, 1880

RÖVIDÍTÉSEK – LIST OF ABBREVIATIONS – ABKÜRZUNGEN

ArchÉrt	=	Archaeologiai Értesítő (Budapest)
BML	=	Békés Megyei Levéltár (Gyula)
BMMI	=	Békés Megyei Múzeumok Igazgatósága (Békéscsaba)
BMMK	=	A Békés Megyei Múzeumok Közleményei (Békéscsaba)
CLECOM	=	Check-List of the European Continental Mollusca (Göteborg)
CNA	=	Corpus Nummorum Austriacorum (Wien)
ComArchHung	=	Communicationes Archaeologicae Hungariae (Budapest)
DDMÉ	=	A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve (Debrecen)
DM NépAd	=	Déri Múzeum Néprajzi Adattára (Debrecen)
EFM	=	Erkel Ferenc Múzeum (Gyula)
ÉTTK	=	Értekezések a Történelem.tudomány Köréből (Budapest)
Fontes ArchHung	=	Fontes Archaeologici Hungariae (Budapest)
GYEFMK	=	A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai (Gyula)
HBML	=	Hajdú-Bihar Megyei Levéltár (Debrecen)
HK	=	Hadtörténelmi Közlemények (Budapest)
HOMÉ	=	A Herman Ottó Múzeum Évkönyve (Miskolc)
KCSL	=	A Károlyi Család Nemzetségi Levéltára (Budapest)
MHÉ	=	Magyar História Életrajzok (budapest)
MKBKM	=	Múzeumi Kutatások Bács-Kiskun Megyében (Kecskemét)
MKL	=	Magyar Kancellária Levéltára (Budapest)
MMM	=	Munkácsy Mihály Múzeum (Békéscsaba)
MMM NépAd	=	Munkácsy Mihály Múzeum Néprajzi Adattára (Békéscsaba)
MMM TörtGyűjt (Békéscsaba)	=	Munkácsy Mihály Múzeum Történeti Gyűjteménye
MNG	=	Magyar Nemzeti Galéria (Budapest)
MOL	=	Magyar Országos Levéltár (Budapest)
MSK	=	Magyar Statisztikai Közlemények (Budapest)
REI	=	Református Egyházközség Irattára (Gyoma)
SRMF	=	A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetek (Sárospatak)
StudArch	=	Studia Archeologica (Szeged)
TT	=	Településtörténeti Tanulmányok (Budapest)
TtREL	=	Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára (Debrecen)
é. n.	=	év nélkül
h. n.	=	hely nélkül
jz.	=	jegyzet
ltsz.	=	leltári szám

Megjelent: A Békés Megyei Múzeumok Közleményei 33. Békéscsaba, 2009. p. 179-206.